

Hodnoty ideológie socializmu optikou vybraných lexém

Patrícia Molnárová

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
patricia.molnarova@umb.sk

Kľúčové slová: jazyk obdobia socializmu, jazyk stránickej tlače, ideológia socializmu, 60. roky, lexika, extralingválny kontext

Key words: language of socialism, language of political party press, ideology of socialism, 1960s, vocabulary, extralingual context

1 Úvod, ciele a metodika výskumu

Otvorenosť a dynamika lexikálnej roviny jazykového systému umožňuje jej prostredníctvom skúmať presah extralingválnych faktorov do jazyka verejného politického a mediálneho diskurzu vo vybranom období. V 60. rokoch patrili k uvedeným vplyvom najmä aspekty ideológie socializmu. V predchádzajúcich výskumoch (pozri Molnárová, 2019a; 2019b, 2019c, 2019d, 2020) sme poukázali na spôsob ich premietnutia do jazykovej roviny s využitím špecifickej lexiky, konceptuálnych metafor a iných obrazných pomenovaní realizovaných tak v jadre textu, ako aj v jeho menších zložkách, napr. v titulkoch.

Štúdia je pokračovaním a rozšírením predvýskumu (Molnárová, 2019a), v ktorom sme sa zaoberali výskytom, funkciou a vývinom vybraných ideologicky determinovaných lexém v úvodníkoch denníka *Pravda* z roku 1968. Cieľom súčasnej štúdie je prezentovať náhľad na charakteristické spoločensko-politické hodnoty v slovenskej stránickej tlači pod vplyvom ideológie socializmu v 60. rokoch. Na materiáli¹ 232 textov úvodníkov a komentárov zo stránického denníka *Pravda* sme skúmali súbor lexém s ideologickým príznakom v období rokov 1961 – 1970. Ide o sedem autosémantických lexém – *práca, strana, demokracia, socializmus, súdruh, ľud a plán* –, ktoré v tomto období nadobudli ideologické konotácie. Prostredníctvom ich aktualizovaného významu, frekvencie, charakteristických kolokácií a spôsobu uplatňovania v priebehu daného obdobia možno charakterizovať základné piliere politickej ideológie, keďže „ideologicky viazané výrazy prislúchajú určitým ideologickým systémom a slúžia na vymedzenie sa voči ostatným ideologickým systémom“ (Macho, 2016, s. 53).

Termín ideológie v kontexte výskumu lexikálnej sféry v 60. rokoch, a politicko-ideologického a mediálneho diskurzu všeobecne, chápeme v zmysle nespochybňovaného hodnotového systému a politického presvedčenia, ktorý je založený na princípe mocenskej nerovnosti a nadradenosti voči iným spoločenským subjektom (porov. McQuail, 2016; Eagleton, 2007). Napriek široko orientovaným interpretáciám ideológie sa pre potreby nášho výskumu opierame o spoločenské, hodnotové a psychologické piliere ideológie socializmu, resp. komunizmu v československých podmienkach², s ktorými

¹ Korpus tvoriaci pramennú bázu výskumu pozostáva z textov úvodníkov a komentárov z denníka *Pravda* (pozri Pramene v bibliografii). S cieľom vytvoriť reprezentatívnu vzorku, ktorá obsahuje rovnomerne rozložené texty z obdobia desiatich rokov, sme vybrali po jednom úvodníku a jednom domácom komentári v každom mesiaci. Súčasťou výskumnej vzorky nie sú zahraničné komentáre reagujúce na medzinárodné témy v slovenskej tlači. Kvantitatívna odchýlka v súbore (8 textov) je dôsledkom absencie niektorého z vybraných žánrov v danom mesiaci.

² Kvalitné analýzy a historicko-psychologickú sondu odкрývajúcu myslenie a štruktúru, ale aj etické a sociologické dôsledky komunistického režimu tak na jednotlivcov, ako aj na spoločnosť v Československu predkladá kniha *Psychologie komunismu* (Kabát, 2011).

usúvzťažňujeme sémantiku vybraných lexém a systém hodnôt, ktoré sú ich prostredníctvom verbalizované. V súvislosti s naznačeným presahom extralingválnych, a tým aj ideologicky determinovaných, faktorov do jazykovej roviny (pozri napr. Kraus, 2008; Srpová, 2010; Čulenová, 2012 a iní) súvisí konštatovanie o ideológii ako súčasť tradičného spoločenského usporiadania, v ktorom „spoločenská nerovnosť sa javí ako prirodzená a nevyhnutná [...] pričom ideologické princípy sú hlboko zakorenené v jazyku, a tým aj vo vedomí používateľov“ (Billig, 2004, s. 218).

K uvedeným ideologickým hodnotám patria vedúce postavenie komunistickej strany (KSČ/KSS) v krajine a príslušnosť k nej, politika populizmu založená na zdôrazňovaní funkcie pracujúceho ľudu a tzv. ľudovej demokracie, princíp budovania socialistickej spoločnosti, víťazstvo socializmu, plánovitosť v ekonomicko-hospodárskej oblasti a kolektivismus. So zámerom bližšej analýzy je skúmané desaťročie rozdelené na tri etapy s politickým kontextom ako základným motivačným faktorom:

- a) predreformné obdobie 1961 – 1966 obsahujúce 141 textov
- b) reformné obdobie 1967 – 1968 obsahujúce 44 textov
- c) poreformné obdobie 1969 – 1970 obsahujúce 47 textov

Zohľadnenými medzníkmi z politicko-ideologického a mediálneho diskurzu sú tak prijatie tlačového zákona platného od januára 1967³, ako aj politický vývin v krajine a strane, ktorý možno považovať za relatívne stabilný do roku 1966. V roku 1967 sa začala prejavovať nespokojnosť s dovtedajším vývojom, na ktorú reagoval štvrtý zjazd Zväzu československých spisovateľov (27. – 29. júna), ale aj A. Dubček, ktorý v októbri na pléne ÚV KSČ vystúpil s návrhom novej koncepcie práce KSČ v zmysle demokratizácie jej činnosti. Reformné obdobie zahŕňa texty do konca roka 1968⁴ a v poreformnom korpuse sa nachádzajú texty z rokov 1969 – 1970, keď do popredia vystupovala snaha o „normalizáciu“ spoločenských podmienok na Slovensku, kritika reformného obdobia a jeho predstaviteľov.

Napriek istej nesúmernosti v rozsahu čiastkových korpusov, najmä v predreformnom období, zohľadnenie kvantitatívneho zastúpenia lexém realizujeme výpočtom priemerného ročného výskytu, ktorý poskytuje porovnateľné výsledky vo všetkých troch obdobiach. Uplatňujeme tak kvantitatívny, ako aj kvalitatívny prístup k materiálu, ktorých kombinácia umožňuje komplexný náhľad na problematiku. V jednotlivých obdobiach sa pozornosť sústreďuje na kvantitatívne zastúpenie a výskyt lexém vo frekventovaných kolokáciách, čo v závere poskytuje ucelenú predstavu o ich vývine pod vplyvom extralingválnych aspektov. Prostredníctvom jazykovej analýzy sú zároveň zobrazené aj ideologické hodnoty obdobia socializmu a ich vnímanie vo verejnom, sprostredkovanom priestore.

2 Charakteristika a význam skúmaných lexém

Politicko-sociálne exponovaná lexikálna jednotka **práca** je verbalizáciou jednej zo základných hodnôt ideológie socializmu, ktorá bola legislatívne ukotvená v druhej hlave Ústavy ČSSR (online) v článku č. 21. Je označená ako základné právo každého občana, vrátane odmeny poskytnutej za prácu. Ústavné články č. 22 a 23 ďalej konkretizujú práva pracujúcich občanov. Podľa Zákonníka práce platného v rokoch 1965 – 1968 (online) bola práca v socialistickej Československu spájaná s prívlastkami oslobodená, spoločná, statočná

³ Zákon bol následne novelizovaný v júni 1968 a v auguste 1969 (zákon o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch č. 81/1966 Zb., online; noveliz. zákon č. 84/1966 Zb., online; noveliz. zákon č. 127/1966 Zb., online).

⁴ Napriek politicko-ideologickému zvratu v auguste 1968 sme korpus textov nedelili v zmysle pred/poaugustové obdobie, keďže na jednej strane vydávanie novín bolo v priebehu niekoľkých týždňov po invázii buď obmedzené, alebo monotematické a na druhej strane tlač ešte do konca roka výrazne reagovala na uplynulé udalosti viac hodnotiacim ako kritickým prístupom. Dôraznejšia zmena v nazeraní na ideologické aspekty v krajine sa objavila až od roku 1969. Toto obdobie je zaradené k poreformnému korpuse.

a čestná s apelom na prácu v prospech spoločnosti a podľa jej potrieb prispievajúc tak k riadeniu a správe národného hospodárstva, ako aj k rozvoju spoločnosti a blahobytu ľudí v nej. Teoreticky bolo právo na prácu všeobecné a zakazovalo, resp. vylučovalo vykorisťovanie v akejkol'vek podobe. V socializme bola práca frekventovaným výrazom, stotožňovaným primárne s významom zamestnanie. Politický režim však nutne nezohľadňoval reálnu potrebu práce alebo spôsob, akým bola vykonávaná, preto sa pri súčasnom hodnotení daného obdobia výraz práca a jeho spoločenská hodnota deformujú. Často sa poukazuje na fakt, že v podmienkach socializmu bola práca iba unifikovanou abstrakciou (Profantová, 2012; Kabát, 2011).

Pri lexéme **strana**, v zmysle Komunistická strana Československa⁵, má význam jej interpretácia v politickej aj lexikografickej rovine. Ústava ju charakterizuje v prvej hlave, čl. 4: „Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejvzdělejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.“ Z hľadiska lexikografie bola strana v terciárnom význame definovaná ako „politická organizácia združujúca najaktívnejších príslušníkov určitej spoločenskej triedy, ochraňujúca záujmy tejto triedy a vedúca boj s nepriateľskými triedami“ s prvým príkladom KSČ (SSJ, 1964, online). S kvalifikátorom hovorovosti sa v slovníku uvádzala strana vo význame komunistická. Napriek jej naznačenému dôležitému postaveniu v spoločnosti ideológia socialistického režimu kládla na prvé miesto **koncept ľudu**. Na jeho charakteristické postavenie sa poukazuje v ústavnom vyhlásení – „My pracující lid Československa“ –, ale aj v ďalších zmienkach vytvárajúcich dojem spoločenskej nadradenosti a významu, napr. „Československá socialistická republika je socialistický stát, založený na pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele je dělnická třída“ (Ústava, Hlava první, čl. 1, online), „veškerá moc v Československé socialistické republice patří pracujícímu lidu“ alebo „státní moc vykonává pracující lid zastupitelskými sbory, které jsou jím voleny, jím kontrolovány a jemu odpovědny“ (Ústava, Hlava první, čl. 2, online). V naznačenej rovine oficiálnej interpretácie pojmu ľud je zároveň zachytená aj frekventovaná kolokácia – pracujúci ľud.

Lexémy **socializmus** a **demokracia** tvoria špecifickú dvojicu. Socializmus je v dobovom význame definovaný vo viacerých významoch, ktorých spoločným znakom je ideologická podmienenosť. Prvotný význam je uvedený ako „*prvá fáza komunizmu, spoločensko-ekonomická formácia, ktorá vznikla v dôsledku zvrhnutia panstva buržoázie a uskutočnenia proletárskej revolúcie a diktatúry proletariátu, v ktorej základom výrobných vzťahov je spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov a v ktorej platí zásada: Od každého podľa jeho schopností, každému podľa jeho zásluh*“ (SSJ, 1964, online). Ideologicky viazaný je aj druhý význam, podľa ktorého je to „ideológia revolučného proletariátu odhaľujúca vykorisťovateľský princíp kapitalizmu a odôvodňujúca utvorenie beztriednej spoločnosti“ (SSJ, 1964, online). Kým socializmus ako pojem predstavoval oficiálny ideologický smer v 60. rokoch, a ako taký nepodliehal v priebehu skúmaného obdobia oficiálnej zmene, demokracia a demokratické princípy sa najmä v reformnom období stali často skloňovanou témou. V dôsledku toho sa menil aj spôsob nazerania na daný pojem a jeho používanie vo verejnom mediovanom priestore stránickej tlače. Na rozdiel od lexémy socializmus pojem demokracie prešiel špecifickým vnútorným vývinom.

Poslednými dvoma lexémami vo vybranom súbore sú súdruh a plán. Lexéma **súdruh** patrí k typickým ideologicky príznakovým príkladom slovnej zásoby socializmu vo význame občianskeho oslovenia v socialistickom zriadení alebo oslovenia člena komunistickej strany. Slovo súdruh s kvalifikátorom hovorovosti označovalo komunistu, ale v (už v tom čase)

⁵ Resp. jej slovenský ekvivalent Komunistická strana Slovenska. Zohľadňovali sme aj výskyt Komunistickej strany sovietskeho zväzu.

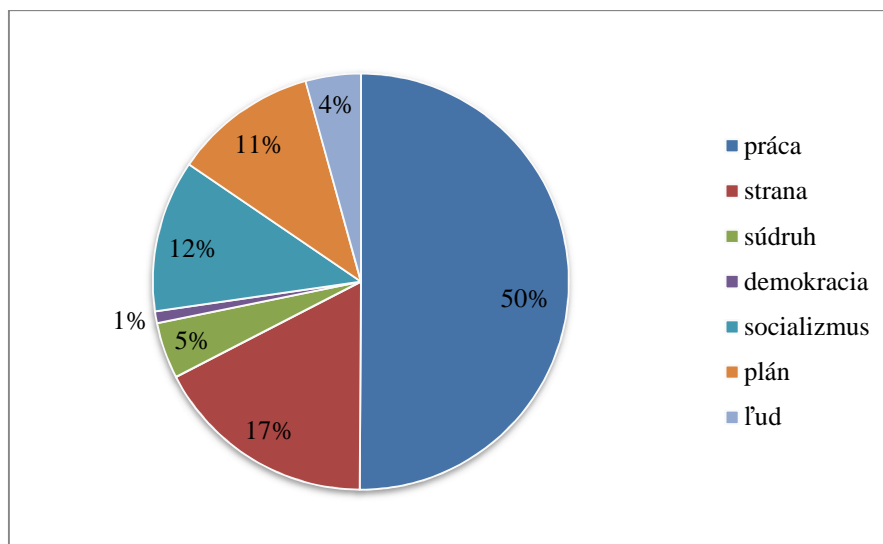
zastaranom význame išlo tiež o pomenovanie priateľa, kamaráta (SSJ, 1964, online). V súvislosti s touto lexémou možno hovoriť aj o jej identifikačnej funkcii v zmysle členenia spoločnosti na členov (komunistickej) strany a nestraníkov.

Lexéma **plán** bola do výskumnej vzorky zaradená v súvislosti s prepojením na ekonomickú oblasť charakteristickú plánovaným riadením a centralizáciou. Socialistická ekonomika bola už od roku 1948 založená takmer výlučne na štátnom vlastníctve výrobných prostriedkov na základe plánov pripravovaných plánovacími orgánmi. Teoretická základňa vychádzala z učenia marxizmu-leninizmu s cieľom podriadiť celú sféru ekonomiky komunistickému štátu využívajúcemu jej zdroje (Londák, 2007). Jazykovo-komunikačné podmienky v 60. rokoch zohľadňujú v rámci kontextu ekonomickú krízu, ktorá od roku 1963 smerovala k zvýšenej diskusii o ekonomických problémoch pertraktovaných aj v médiách.

3 Predreformné obdobie rokov 1961 – 1966

Obdobie rokov 1961 – 1966 je v rámci skúmaného desaťročia považované za relatívne stabilné. Z hľadiska historického kontextu je dňa 11. júla 1960 prijatá Ústava Československej socialistickej republiky, v roku 1963 sa začína proces rehabilitácií nespravodlivo odsúdených komunistov z polovice 50. rokov, uskutočnila sa konferencia Zväzu slovenských spisovateľov kritizujúca vládnucu garnitúru a požadujúca väčšiu voľnosť v slovenskej literatúre. Tieto udalosti sa náznakovo objavili v textoch výskumnej vzorky, ale tematicky im nedominovali v širšom meradle. V ekonomickej sfére je začiatok 60. rokov spájaný s hospodárskou krízou, ktorá sa odrazila v pretrvávajúcej verejnej diskusii aj na stránkach dennej tlače. Reagovalo sa na kritiku dovtedajšieho ekonomického vývoja a novú ekonomickú reformu pod vplyvom V. Pavlendu, H. Kočtúcha a ďalších (Londák, 2007). Koncom obdobia, v roku 1966, bol A. Dubček zvolený za prvého tajomníka ÚV KSS.

Kvantitatívny prehľad skúmaných lexém je vytvorený na základe ich konkrétneho počtu v danom období a na transformácii do podoby percentuálnych hodnôt (pozri graf 1). Sto percent predstavuje súčet za vybrané obdobie, ktorý je 2616 príkladov.

Graf 1 Kvantitatívne zastúpenie lexém v predreformnom období

Z grafického zobrazenia vyplýva ako najdominantnejšia lexéma práca, predstavujúca 50 % zo zastúpených slov (konkrétne 1308 výskytov). Lexéma zahŕňa základné aj odvodené tvary substantív *práca*, *pracovník*, *pracovisko*, adjektívum *pracovný*, *odpracovaný* a verbálne tvary *pracovať*, *vypracovať*, *odpracovať*. Jej priemerný výskyt má hodnotu 218 jednotiek za rok. K najčastejšie používanému tvaru patrí substantívum práca (660-krát), nachádzajúca sa

v charakteristických kolokáciách, ako napr. *socialistická práca, komunistická práca, stranícka práca*, ale tiež *metódy práce, produktivita práce, vzťah k práci* (zvyčajne *socialistický*), príp. v spojení s predložkovými tvarmi *práca v niečom/nieгде* alebo *práca na niečom/nieгде*. Príznačný je výskyt trigramu *brigáda socialistickej práce* vo význame titulu udeľovaného v rámci *socialistického súťaženía rôznych podnikov a závodov*. Pri verbálnom tvare *pracovať* dominovali priame predložkové kolokácie *pracovať v/na*, bez čiarky a potom *pracovať socialisticke, vo výrobe, v hospodárstve, podľa svojich schopností, v prevádzkach, úspešne, zodpovedne* atď. Medzi opakujúce sa adjektívne kolokácie patria *pracovné úspechy, skupiny, podmienky, návyky, brigády, prostredie, nástroje, skúsenosti, pracovný pomer, kolektív, proces, plán* a ďalšie.

Pri lexikálnom výraze *strana* bola uskutočnená sémantická selekcia a vo výsledných hodnotách je zohľadnený iba jej politický význam, ktorý však nezahŕňa stranu ako súčasť vlastného mena (napr. *Vietnamská komunistická strana, Komunistická strana Slovenska*), ani ako súčasť abreviácie (napr. *KSČ, KSS, KSSS*). V korpuse predreformného obdobia tvorila 17 % (457 výskytov), čo je v priemere jedného roka 76,17 jednotiek. Rozlišujeme substantívny tvar *strana* (206-krát) a adjektívny tvar *stranícky* (251-krát), ktoré sú v rámci svojho zastúpenia takmer vyrovnané. Zreteľne menšiu skupinu predstavujú tvary *nestraniák* (4 výskyty) a *nepartajný* (18 výskytov) vystupujúce v opozícii k príslušníkom strany, napr. *komunisti i nepartajní; komunisti oproti nepartajným majú viac povinností; nedávno napísala i nepartajná učiteľka* a pod. Hoci lexikálny význam slova je príbuzný tvaru *nestraniák*, vzhľadom na odlišný koreň nie je zaradený vo výsledných kvantitatívnych hodnotách a uvádzame ho iba ako dostupný a v tlači používaný variant. V jednom prípade sa objavila tiež podoba *partajní – partajní odborníci*. Charakteristickými kolokáciami spätými s lexémou *strana* sú v substantívnej podobe *naša strana, komunistická strana, úlohy strany, zjazd strany, život strany, stanovy strany, výbor strany* alebo *člen strany*. V adjektívnom tvare sú to *stranícke organizácie, stranícka práca, stranícky vplyv, stranícke úlohy* a *stranícke skupiny*.

Kvantitatívne na treťom mieste je *socializmus* s výskytom 309-krát (priemerne 51,5), pričom výrazne prevažoval adjektívny tvar (*socialistický*) voči substantívnu v pomere 231 : 77. F. Čermák (2015) považuje adjektívum *socialistický*, spoločne s adjektívom *sovietsky*, za dobové epitetá *constans*, vo svojej dobe dominantné a všadeprítomné. Charakteristické kolokácie zahŕňajú spojenia *výstavba/prestavba socializmu*, resp. predložkové tvary *k socializmu, v socializme*, ako aj adjektívne tvary *socialistická práca, spoločnosť, demokracia, výstavba; socialistický tábor, vzťah; socialistické krajiny, súťaženie* alebo opäť trigramy *brigáda socialistickej práce, Veľká októbrová socialistická revolúcia*. V tomto období sme evidovali tiež jedno ideologické heslo s lexémou *práca – Socialisticky pracovať, socialisticky žiť!*

Lexéma *plán*, vrátane adjektíva *plánované*, bola zastúpená 292-krát (priemerne 48,67). Vo výslednom súčte sú iba slová vo význame politického a ekonomického plánovania.⁶ K frekventovaným kolokáciám patria *tohtoročný plán, (s)plnenie plánu, navyše plánu, nad plán, prekročiť plán, pri plánovaní, s plánom, plánované úlohy, plán riadenia, plán výroby* či *plán na* (ďalší rok). Vo všetkých uvedených podobách je pertraktovaná problematika riadeného hospodárstva, ktorého primárnym cieľom bolo nielen plnenie, ale najmä prekračovanie nastaveného plánu s ambíciou poukázať na rozvoj a prosperitu v ekonomickej oblasti.

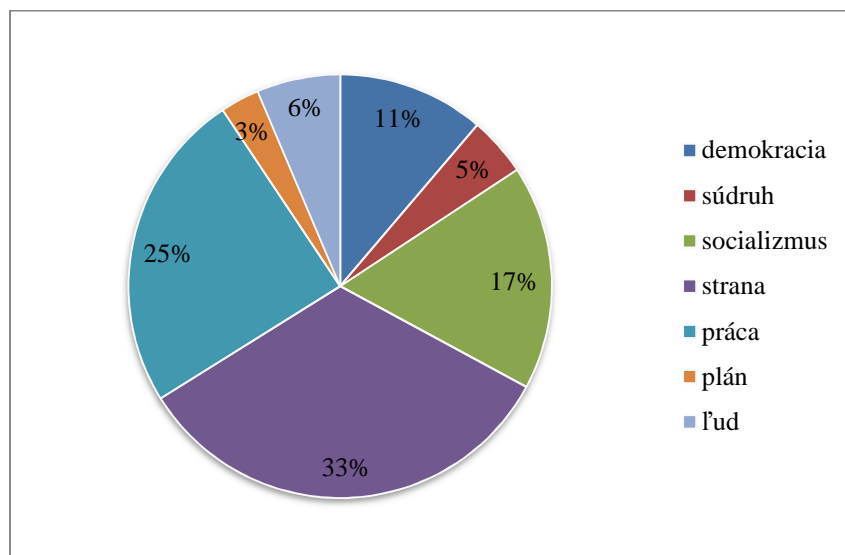
Marginálne zastúpenie mali lexémy *súdruh* (114-krát, t. j. 5 %), *ľud* (112-krát, t. j. 4 %) a *demokracia* (24-krát, t. j. 1 %). V prípade lexémy *súdruh* ide o označenie spoločenskej skupiny, resp. kolektívu – *nepartajní súdruhovia; naši súdruhovia a súdružky; mnoho čestných súdruhov onálepkovali* –, nerozlišujúc nutne príslušnosť k strane. Druhou

⁶ Nezahŕňa ani tvary vlastných mien, napr. *Štátna plánovacia komisia*.

možnosťou je referencia k osobe vo význame pán/pani, kde nasleduje vlastné meno alebo pomenovanie funkcie – *súduh Tomaškovič z Margecian, súduh riaditeľ, súduh Dubček, súduh Antonín Novotný*. Špecifickým prípadom je využitie lexémy *súduh* v novoročných a prvomájových textoch, kde môže byť interpretované buď v zmysle oslovenia kolektívu, alebo v zastaranom význame priateľ/priatelka, napr. *česť práci, súduhovia; šťastlivý nový rok, súduhovia; iste si, súduh, počul*. Adjektívne spojenia väčšinou apelovali na spoluprácu a súdržnosť v socialistickom spoločenstve, napr. *súdržské vzťahy, súdržská kritičnosť, súdržská spolupráca*. Na druhej strane lexéma *ľud*, spolu s adjektívnym tvarom *ľudový*, sa nachádza najčastejšie v kolokáciách *náš ľud, v ľude* a v trigrame *komisie ľudovej kontroly*. Minimálny výskyt lexémy *demokracia*⁷ neumožňuje tvoriť frekventované kolokácie, ale zároveň výrazne poukazuje na fakt, že v predreformnom období tento výraz neverbalizoval nijakú spoločenskú hodnotu ani sa nenachádzal vo sfére záujmu verejnej mienky.

4 Reformné obdobie 1967 – 1968

Texty v reformnom období reflektujú spoločensko-politickú zmenu a dynamický vývin v Československu. K dominantným extralingválnym javom v tom čase⁸ patria nástup demokratizačného procesu spojený s kritikou predchádzajúceho režimu osobnej moci A. Novotného⁹, nástup A. Dubčeka do funkcie 1. tajomníka ÚV KSČ v januári 1968, prijatie Akčného programu v apríli toho istého roku, stretnutie československých a sovietskych politických predstaviteľov v Čiernej nad Tisou a, samozrejme, neúspešné vyvrcholenie demokratizačných snáh zakončené vstupom vojsk Varšavskej zmluvy do Československa s následnou okupáciou krajiny, ktorá predznamenovala začiatok normalizácie. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím došlo k zmene rozvrstvenia vo výskyte skúmaného súboru lexém (pozri graf 2). Sto percent je v tomto období 912 zaznamenaných príkladov v jednotlivých lexémach.

Graf 2 Kvantitatívne zastúpenie lexém v reformnom období

Úbytok o polovicu zaznamenala lexéma *práca* (223 výskytov, ročný priemer 111,5) vyskytujúca sa v tvaroch *práca, pracovať, pracovný, pracovník, pracovisko, pracujúci* a *vypracovať*. K najfrekventovanejším kolokáciám stále patria spojenia *produktivita práce,*

⁷ V korpuse sme evidovali deväť spojení *socialistická demokracia* a trikrát *demokratický centralizmus*. Iné opakujúce sa tvary neboli zaznamenané.

⁸ Uvádzame iba výber, ktorý bol výraznejšie a opakovane reflektovaný v tlači.

⁹ S verejnou kritikou vystúpil A. Dubček na pléne ÚV KSČ na konci októbra 1967.

stranícka práca/práca strany, rast práce. Absentujú však tvary *odpracovať* a *spracovať*, rovnako ako aj adjektívne formy. Dôvod poklesu môže byť v tom, že práca ako hodnota, a teda aj verejne diskutovaná problematika, sa v tomto období nenachádzala v popredí spoločenského a ideologického záujmu natoľko, ako to bolo pred rokom 1966. V porovnaní s ostatnými lexémami má však stále najvyššie zastúpenie. Zvýšil sa však výskyt lexémy *strana* (305 prípadov, ročný priemer 152,5). Výrazne prevažujú substantívne tvary oproti adjektívnym v pomere 256 : 49, vrátane troch výskytov tvaru *nestránik*. Pokleslo, ale nevymizlo používanie tvaru *nepartajný*. Základné kolokácie z predchádzajúceho obdobia (*naša/komunistická strana, člen a stanovy strany, stranícka práca/organizácia*) sú doplnené o spojenia *jednota strany, život strany*, ako aj *stranícke organizácie*, čo poukazuje na proces vnútornej prestavby strany v súvislosti s reformami tzv. Pražskej jari.

V lexéme *socializmus* dochádza k nárastu hodnôt (156 výskytov, ročný priemer 78), opäť s prevahou adjektívnych tvarov (98 : 56).¹⁰ V rámci substantívnych kolokácií s opakujúcou tendenciou prevládajú predložkové spojenia *s, k, za spolu so spojku a – socializmus a komunizmus*. V adjektívnych kolokáciách sú to príklady *socialistická spoločnosť, socialistická demokracia, socialistická sústava*. Tak ako v predchádzajúcom období sa vyskytuje aj spojenie *Veľká októbrová socialistická revolúcia*, avšak úplne chýba kolokácia *socialistická práca*. Pri porovnaní to môže naznačovať zmenu spoločensko-politických priorít. Napriek tomu, že práca ako hodnota ideológie socializmu sa nemení, v popredí je problematika budovania socialistickej spoločnosti a v súvislosti s demokratizačným procesom tiež rozvíjanie socialistickej demokracie, a teda práca v rámci strany a pre stranu. Lexéma *demokracia*, zahrňujúca tvary *demokratický*¹¹, *demokratizačný* a *demokratizácia* tu zaznamenala najvyšší výskyt v rámci 60. rokov (102 výskytov, ročný priemer 51). Medzi tradičné kolokácie sa radí *socialistická demokracia, vnútrostranícka demokracia, demokratizácia života strany, demokratizácia spoločnosti, demokratické slobody*, v ktorých sa prejavovali reformné zmeny, zrušenie cenzúry, výmena politických predstaviteľov atď. V porovnaní s predreformným obdobím je tu päťnásobne zvýšený výskyt lexémy iba v dvoch rokoch.

Výrazne pokleslo používanie lexémy *plán* (27 výskytov, ročný priemer 13,5), čo neumožňuje vymedziť opakujúce sa kolokácie. Lexéma *súdruh* ostala nemenná, ale lexéma *ľud* zaznamenala mierne zvýšenie (58 výskytov, ročný priemer 29), hoci charakteristická kolokácia v pomenovaní komisie ľudovej kontroly ostala zachovaná.

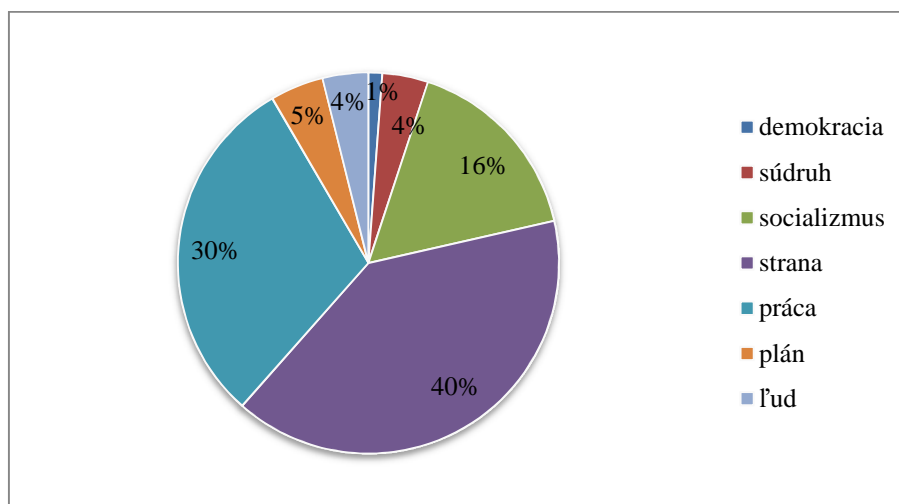
5 Poreformné obdobie 1969 – 1970

Obdobie po roku 1968 je prejavom dôraznej a kritickej reakcie na demokratizačné reformy tzv. Pražskej jari. Pod vplyvom normalizačných tendencií sa mení optika nazerania na reformných politických predstaviteľov, ale aj na hodnoty, ktoré prezentovali. V čase od mája 1969 do januára 1970 došlo k personálnej výmene, ale aj k úprave existenčných podmienok mediálnych prostriedkov, ktoré sa „znormalizovali“ a opätovne sa v nich zaviedla cenzúra, silnejšie ideologické pôsobenie a iné represívne opatrenia. V rámci politického kontextu dochádza v januári 1969 k federatívnemu usporiadaniu republiky.

Z hľadiska ideologicky determinovaných hodnotových pilierov reflektovaných v lexikálnej rovine jazyka je situácia nasledujúca, pričom sto percent v tomto období predstavuje 928 evidovaných slov (pozri graf 3):

¹⁰ Zastúpené sú tiež dva príklady v tvare vlastnostnej príslovky spôsobu.

¹¹ Nezohľadňuje sa v prípade, že tvorí súčasť vlastného mena, napr. názvu republiky (Nemecká demokratická republika).

Graf 3 Kvantitatívne zastúpenie lexém v poreformnom období

Rovnako ako v reformnom období na predných miestach s najvyšším výskytom ostávajú lexémy *práca* (279 výskytov, ročný priemer 139,5), *strana* (372 výskytov, ročný priemer 186) a *socializmus* (152 výskytov, ročný priemer 76). V prípade lexém *práca* a *strana* je pozorovateľné mierne zvýšenie v poreformnom období, čo naznačuje, najmä v prípade lexémy *strana*, opätovné sústredenie sa na jej činnosť a hodnoty, ktoré sa po roku 1968 znovu upravovali. Presadzovala sa politika upevňovania a prestavby strany v duchu normalizácie a návratu pred reformné obdobie. Tematicky vystupovala do popredia očista strany, ktorá sa okrem iného realizovala kádrovou výmenou, kritikou bývalých predstaviteľov, ale aj výmenou straníckych legitímácií. Výrazne tu prevažujú substantívne tvary (*strana*) nad adjektívnymi (*stranícky*) v pomere 300 : 72. Frekventovanými kolokáciami so substantívami sú tradičné *naša/komunistická strana*, ale aj nové *vnútri strany*, *úloha strany*, *výbor strany*. Pri adjektívnych tvaroch sú to *stranícke orgány/organizácie*, *stranícke legitímácie*. Oba typy kolokácií korešpondujú s naznačenou „normalizačnou“ prestavbou strany. Dokladom z okruhu lexémy *práca* sú kolokácie *tvorivá práca*, *naša práca*, *produktivita práce* a *práca strany*. Pri lexéme *socializmus* ostávajú stabilne v prevahe adjektívne tvary. K charakteristickým kolokáciám z predchádzajúceho obdobia pribudla *socialistická výstavba*, naznačujúca možnú snahu o prestavbu po prudko zastavenom obrodnom procese v roku 1968.

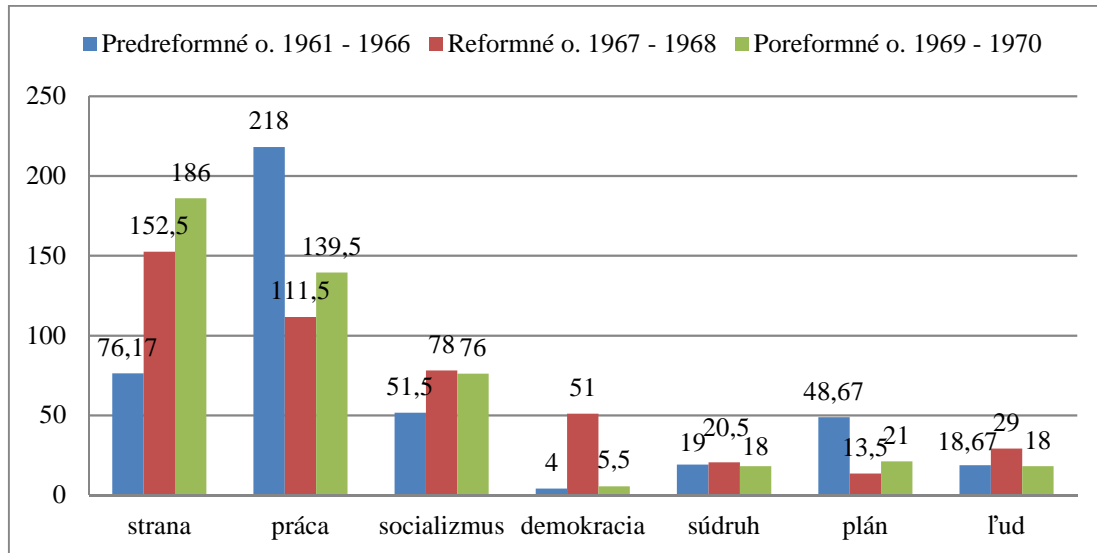
Lexémy *plán*, *ľud* a *súдруh* ostávajú vo svojich kvantitatívnych hodnotách naďalej stabilné. V kolokáciách lexémy *ľud* však dochádza k zmene – stráca sa predtým charakteristický trigram *komisie ľudovej kontroly* a do popredia vystupujú spojenia *náš ľud* a *snemovne ľudu*. Odráža sa v nich tematická reakcia tlače na zákon o federácii, v dôsledku ktorého vznikajú snemovne ľudu ako súčasť dvojkomorového parlamentu ČSSR.

Výraznejšou zmenou prešla lexéma *demokracia*, ktorá sa vo svojich kvantitatívnych hodnotách dostala znovu na úroveň z predreformného obdobia v rokoch 1961 – 1966. Dôsledky z extralingválneho spoločensko-politického kontextu po auguste 1968 sa odrazili v zaznamenanom výskyte iba jedenástich prípadov použitia lexémy (ročný priemer 5,5), čo neumožňuje vymedziť jej typické kolokácie. Výsledok predstavuje absolútny prepád v používaní daného slova v mediálnom a politickom diskurze, čím možno lexému označiť ako nežiaducu. Neapeluje sa ani na kolokáciu *socialistická demokracia*, ktorá bola centrálnou súčasťou predchádzajúceho obdobia a nachádzala zastúpenie aj v korpuse pred rokom 1966.

6 Záver

Skúmané hodnoty ideologického obdobia 60. rokov na Slovensku prostredníctvom zvolených lexém vykazujú tak reflexiu extralingválnych spoločensko-politických

a ideologických faktorov, ako aj vnútorný vývin, ku ktorému u nich dochádzalo pod ich vplyvom. Výsledný graf 4 sumarizuje výskyt analyzovaných lexém v priebehu celého obdobia 60. rokov. Zaznamenané hodnoty zobrazujú priemerný ročný výskyt lexémy v predreformnom, reformnom aj poreformnom období.

Graf 4 Priemerný ročný výskyt lexém v priebehu 60. rokov

Z grafu vyplýva, že najvýznamnejšou hodnotou v 60. rokoch je na základe kvantitatívneho výskytu koncept práce. Napriek najvyššiemu zastúpeniu v predreformnom období ani neskôr neklesol pod priemernú hodnotu 100 výskytov za rok, ktorú väčšina ostatných lexém (s výnimkou lexémy *strana*) nedosiahla ani v čase svojho najfrekvencovanejšieho zastúpenia. V dôsledku toho možno považovať prácu v zmysle spoločenskej hodnoty, a tým aj často diskutovanej problematiky vo verejnom a mediálnom diskurze, za aspekt, ktorý sa nachádzal v popredí spoločenského a ideologického záujmu. Pri lexéme *strana* je v priebehu 60. rokov pozorovateľná stúpajúca tendencia, výrazne medzi predreformným a reformným obdobím, pričom od roku 1967 prevažujú substantívne tvary nad adjektívnymi. Tieto zistenia spájame s formovaním, prestavbou a zvýšenou aktivitou strany, ktorá sa hodnotovo vnútorne vyvíjala od presadzovania demokratizačných cieľov k „normalizačnému“ návratu pred rok 1968. Paradoxne, napriek zdôrazňovaniu funkcie a postavenia ľudu ako spoločenského hýbateľa sa táto ideologická hodnota nezobrazila pri výskume. Lexéma *ľud* sa v mediálnom a politickom priestore síce stabilne nachádzala a vytvárala relevantné kolokácie v súvislosti s extralingválnym kontextom, avšak nemožno ju označiť za dominantný aspekt 60. rokov. Toto zistenie zároveň z lingvistického hľadiska potvrdzuje fakt, že koncept ľudu a jeho význam bol diametrálne odlišný v teoretickej a praktickej rovine socialistického zriadenia.

Zo zaznamenaných hodnôt získaných pri lexéme *socializmus* vyplýva, že záujem oň v priestore mediálneho a politicko-ideologického diskurzu stúpol od roku 1967. Pretrval aj s nástupom demokratizačného procesu, hoci došlo k čiastočnej zmene kontextovej interpretácie. Na druhej strane markantným vývinom prešla lexéma *demokracia* ako spoločenská hodnota dominujúca reformnému obdobiu, ktorá bola tak predtým, ako aj potom nielen marginalizovaná, ale s nástupom normalizácie takmer odsudzovaná a vo verejnom diskurze nežiaduca. Vychádzajúc zo získaných kvantitatívnych aj kvalitatívnych údajov pri lexéme *plán* možno konštatovať, že ekonomická sféra bola, pravdepodobne aj v dôsledku vývinu jazykovo-komunikačných podmienok, výraznejšou problematikou v predreformnom období. Od roku 1967 je síce stále prítomná, ale ustupuje do úzadia v prospech aktuálnejších

tém spájaných napr. s výrazmi *socializmus* či *demokracia*, resp. ich kombináciou v podobe *socialistická demokracia*. Jediná ideologicky príznaková lexéma v skúmanom súbore, ktorá ostala stabilná v celom období, je lexéma *súdruh*. Vyplýva to z jej nemenného výskytu, v ktorom nedochádzalo k žiadnym posunom. Jej funkcia v pozícii oslovenia ostávala nemenná a hoci výskum ukázal jej dištinktívny rozmer pri rozlišovaní obyvateľov na základe príslušnosti k strane, nebolo to v takom rozsahu, aby sa kvantitatívne dominante prejavil.

Môžeme teda sumarizovať, že v analyzovaných lexikálnych výrazoch z obdobia socializmu v 60. rokoch sú prítomné určité spoločensko-politické hodnoty, ktoré v dôsledku pôsobenia ideológie vystúpili do popredia záujmu verejného diskurzu. Ich zdôrazňovanie, pravidelný a kvantitatívne vysoko zastúpený výskyt v celoštátnom periodiku podporujú princíp neustáleho opakovania a pertraktovania žiaducich tvrdení, charakteristický pre totalitnú propagandu (Čermák, 2010).

Literatúra:

- BILLIG, M. (2004): Discursive, rhetorical and ideological messages. In: M. Wetheral – S. Taylor. – S. Yates (eds.): *Discourse Theory and Practice*. London: Sage, s. 210–222.
- ČERMÁK, F. (2015): Jazyk totalitný a dnešní: jak odráží realitu a ovlivňuje lidské vědomí. In: J. Wachtarczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič (eds.): *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Sociolinguistica Slovaca 8*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 50–60.
- ČERMÁK, F. (2010): Slovník komunistické totality: lexémy, nominace a jejich užití. In: F. Čermák – V. Cvrček – V. Schmiedtová (eds.): *Slovník komunistické totality*. Praha: Lidové noviny, s. 16–40.
- ČULENOVÁ, E. (2012): *Jazyk. Matrica alebo plášť?* Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela.
- EAGLETON, T. (2007): *Ideology: an Introduction*. London, New York: Verso.
- KRAUS, J. (2008): *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha: Karolinum.
- LONDÁK, M. (2007): *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava: Prodama.
- MACHO, M. (2016): Teoretické aspekty statusu lexikálnej jednotky a lexikálnej zásoby v ideologických súradniciach. In: R. Štefančík (ed.): *Jazyk a politika. Na pomedzí jazyka a politolingvistiky*. Bratislava: Ekonóm, s. 47–55.
- McQUAIL, D. (2016): *Žurnalistika a spoločnosť*. Praha: Karolinum.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019a): K niektorým charakteristickým prvkom lexiky socialistického jazyka – na príkladoch zo slovenskej stránickej tlače v roku 1968. In: *Motus in verbo*, 8/1, s. 40–51.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019b): Kognitívno-sémantická interpretácia metafory v kontexte politicko-ideologického vývinu v rokoch 1965 – 1970. In: *Slovenská reč*, 84/2, s. 185–204.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019c): Obraznosť v analytickej publicistike v rokoch 1965 – 1970. In: V. Liashuk (ed.): *Spisovné jazyky západných a východných Slovanov v synchronii a diachronii: otázky teórie: zborník vedeckých príspevkov*. Banská Bystrica: Belianum, s. 108–114.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019d): Jazyk, komunikácia a kontext na pomedzí lingvistiky a histórie (s konkretizáciou na lexikálnych príkladoch). In *Jazyk a kultúra*, 10/39–40. [Cit. 2020-29-06.] Dostupné na internete: <https://www.ff.unipo.sk/jak/39-40_2019/Patricia_Molnarova_studia.pdf>
- MOLNÁROVÁ, P. (2020): Ideológia verzus aktualizácia v persuzívnej funkcii novinových titulkov v 60. rokoch. Konferencia XXVIII. kolokvium mladých jazykovedcov, 20. – 22. 11. 2019, Nitra. V tlači.
- PROFANTOVÁ, Z. (2012): K otázke každodennosti. In: PROFANTOVÁ, Z. a kol.: *Žili sme v socializme I. Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava: Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, s. 20–38.
- PECIAR, Š., ed. (1964): *Slovník slovenského jazyka. IV. S – U*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- SRPOVÁ, H. (2007): Manipulation and persuasion. In: SRPOVÁ, H. – BARTOŠEK, J. – ČMEJRKOVÁ, S. – JAKLOVÁ, A. – PÁCL, P.: *Persuasion through Words and Images*. Ostrava: University of Ostrava, Faculty of Arts, s. 33–42.
- Ústavný zákon č. 100/1960 Sb. z 11. júla 1960. Ústava Československej socialistickej republiky. [Cit. 2019-02-12.] Dostupné na internete: <<https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava100-60.pdf>>

Zákon o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch č. 81/1966 Zb. [Cit. 2019-31-10.] Dostupné na internete:

<<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19670101.html>>

Novelizovaný zákon o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch č. 84/1968 Zb. [Cit. 2019-31-10.] Dostupné na internete: <<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19680628.html>>

Novelizovaný zákon o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch č. 127/1968 Zb. [Cit. 2019-31-10.] Dostupné na internete: <<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19680926.html>>

Zákonník práce. Zákon č. 65/1965 Zb. [Cit. 2020-13-05.] Dostupné na internete: <<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1965/65/19660101.html>>

Pramene:

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1961, roč. XLII, č. 1, 3, 32, 42, 60, 62, 92, 114, 120, 124, 151, 152, 181, 185, 214, 222, 243, 275, 276, 307, 310, 334, 338.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1962, roč. XLIII, č. 2, 3, 31, 39, 58, 59, 90, 92, 121, 127, 151, 163, 181, 192, 211, 242, 246, 272, 281, 303, 333.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1963, roč. XLIV, č. 2, 7, 31, 35, 59, 90, 94, 118, 148, 149, 178, 181, 209, 210, 240, 270, 302, 304, 330, 333.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1964, roč. XLV, č. 3, 4, 34, 51, 62, 63, 97, 100, 123, 124, 151, 156, 182, 198, 216, 217, 250, 243, 274, 289, 304, 306, 334.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1965, roč. XLVI, č. 3, 4, 32, 34, 63, 80, 90, 119, 128, 151, 180, 212, 213, 242, 276, 277, 309, 318, 333, 335.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1966, roč. XLVII, č. 1, 5, 31, 38, 59, 86, 94, 101, 119, 122, 158, 164, 184, 186, 213, 238, 253, 261, 275, 301, 302, 331, 342.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1967, roč. XLVIII, č. 1, 3, 33, 43, 60, 94, 100, 119, 121, 149, 156, 180, 185, 210, 243, 245, 275, 302, 314, 335.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1968, roč. XLIX, č. 3, 8, 31, 37, 63, 68, 93, 97, 121, 132, 150, 180, 195, 211, 223, 245, 250, 273, 279, 302, 307, 325, 326.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1969, roč. L, č. 5, 6, 27, 29, 52, 57, 78, 83, 102, 110, 130, 131, 158, 167, 181, 205, 206, 231, 258, 260, 283.

Pravda. Orgán ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. 1970, roč. LI, č. 1, 5, 28, 51, 52, 76, 77, 102, 105, 128, 129, 154, 183, 184, 207, 208, 233, 234, 261, 262, 285, 287.

Summary

The values of the ideology of socialism through the lens of selected lexemes

This text responds to the relationship of language, ideology and media in 1960s in Czechoslovakia. It focuses on the occurrence, meaning and function of selected vocabulary elements, which strongly reflect the ideological values of the given period of socialism. On the set of elected lexemes – labour, party, democracy, socialism, comrade, plan and populace shall be analogously identified the basic socialist values, but also their gradual development conditional on a change in social and political relations during the 1960s. The aim of the study is analyses and interpretation of the mutual overlap between the linguistic and communication conditions and manifestations of the political ideology.

Príspevok vznikol v rámci riešenie vedeckého projektu VEGA č. 1/0598/18 Štylistika mienkotvornej elektronickej tlače stredoprúdového a alternatívneho typu.